

Paul Beers

Werkwijze bij het vertalen van Gombrowicz (1981/2007)

Paul Beers (1935) is een vertaler van vooral Duitse literatuur. Hij vertaalde de complete oeuvres van Witold Gombrowicz, Ingeborg Bachmann, Robert Menasse en de dagboeken en memoires van de familie Mann. Hij was van 1974 tot 1983 als redacteur verbonden aan literair tijdschrift De Revisor en schreef beschouwingen over vertaalde literatuur in de Volkskrant. Hij was mederedacteur van de herziene Nietzschebibliotheek en assistent-redacteur van het verzamelde werk van Freud. In 2014 werd hem de Vertaalprijs van het Letterenfonds toegekend. Het nu volgende verhaal maakt deel uit van zijn in 2013 verschenen essaybundel Over Witold Gombrowicz door de jaren heen.

Werkwijze bij het vertalen van Gombrowicz (1981/2007)

In 1966 ging Gombrowicz akkoord met mijn indirecte vertaling van zijn werk: 'Ik geef de voorkeur aan een goede Nederlandse vertaling van mijn werk uit het Duits of Frans boven een middelmatige uit het Pools.'

Toen de nog bij Moussault verschenen tweede druk van *Ferdydurke* was uitverkocht, wenste Johan Polak voor zijn chique fonds een nieuwe vertaling die in stijl zou aansluiten bij de overige Gombrowicz-vertalingen. Nu deze vertaling tot stand is gekomen, lijkt het een goed moment om mijn wijze van Gombrowicz-vertalen te verantwoorden.

Hoe betrouwbaar kan dit werken naar Duitse en Franse edities zijn? Mijn voor sommigen misschien onverwachte of zelfs aanmatigende antwoord is: in hoge mate betrouwbaar. Waarmee ik iets anders zeg dan: getrouw. Onder *getrouwheid* versta ik hier 'letterlijkheid', een zo groot mogelijke semantische overeenstemming tussen oorspronkelijke taal en vertaling. Het zal duidelijk zijn dat in niet-directe vertalingen, vertalingen die gebruik maken van een tussentaal, nogal wat van die semantische overeenstemming verloren moet gaan. Maar de mate waarin hangt natuurlijk ten sterkste af van de getrouwheid van de vertaling in die tussentaal.

Wel, Gombrowicz heeft in Duitsland een vertaler getroffen, Walter Tiel, die juist in dit opzicht aan hoge normen voldoet. Tiel, een Duitser die dicht bij de Poolse grens heeft gewoond en het Pools bijna als zijn moedertaal kende, heeft niet alleen het complete werk van Gombrowicz vertaald, maar bijvoorbeeld ook Witkiewicz' *Unersättlichkeit* en Pankowski's *Matuga kommt*. Deze laatste schrijver getuigde, evenals Pszisko Jacobs met wie ik *Matuga* in het Nederlands vertaalde, dat Tiel een uiterst nauwgezet vertaler is, waarbij vergelijking met het Pools al gauw leert dat hij als het maar even kan zelfs de woordvolgorde binnen de zin op de voet volgt. Ik ga in mijn vertalingen dan ook in de eerste plaats uit van het Duits van Tiel.

Toch raadpleeg ik ook zin voor zin de Franse vertalingen, die door meerdere, elkaar afwisselende vertalers zijn vervaardigd. Ze zijn semantisch lang niet zo getrouw als de Duitse, maar ze hebben het voordeel dat Gombrowicz, die wel het Frans maar niet het Duits beheerste, zich intensief met deze vertalingen heeft bemoeid. Omdat het Frans zich qua taal minder tot een 'letterlijke' weergave van het Pools leent dan het Duits, lezen de

Franse vertalingen soms ook soepeler dan het Duits van Tiel, die het vaak stroeve, bizarre Gombrowiczaanse taalgebruik geheel intact laat. Soms is hij me wel eens te getrouw, en dan verschaft de Franse vertaling me een alibi om het ditmaal wat lossier aan te pakken.

Maar er is nog iets waardoor de Franse vertalingen onmisbaar voor me zijn: hun intelligentie. Hun vrijere benadering van de tekst maakt ze ook wat creatiever, lijkt het, en in elk geval begaan ze weinig zonden tegen de intelligentie. Zonder, uiteraard, Tiel onintelligent te durven noemen – hij laat het op dit punt wel eens afweten. En hier denk ik mijn woorden waar te kunnen maken dat mijn werkwijze ‘in hoge mate *betrouwbaar*’ is. Want door regel na regel Duitse en Franse vertaling aan elkaar te toetsen, gesteund door de mogelijkheid het Poolse origineel erop na te slaan, wordt de mogelijkheid van *grote* fouten tot een minimum beperkt. Alvorens aan te tonen dat Tiel niet altijd aan dit soort fouten is ontsnapt, wil ik eerst nog ingaan op de verdere condities bij:

Het vertalen van *Ferdydurke*

Links van mij lag de in 1960 verschenen Duitse vertaling van Walter Tiel, daarboven de nieuwe Franse vertaling uit 1973 van Georges Sédire, die eerder al *Cosmos* en zeven verhalen van Gombrowicz had vertaald. Maar daar weer boven lag de ‘illustere’ eerste Franse vertaling uit 1958 door Brone. Het was deze vertaling die Gombrowicz introduceerde bij de Europese intelligentsia, in Nederland bijvoorbeeld Elisabeth de Roos (Het Parool, 14 maart 1959). Pas twee jaar geleden hoorde ik van Rita Gombrowicz wie die Brone wel was. Op 12 april 1978 schreef zij vanuit Parijs:

‘Au sujet de « Ferdydurke » : La traduction signée « Brone » – celle qui est connue de tous et qui est la première traduction française – a été faite en Argentine par Witold lui-même avec l’aide d’un français inconnu (du nom de Martin). Nadeau l’avait acceptée. Et c’est celle qui a servi de modèles partout. Après la mort de Witold, Ed. Bourgeois a fait refaire une nouvelle traduction par Georges Sidre pour la collection 10/18. A mon avis – car j’ai consulté des Polonais et je me suis fait traduire quelques passages importants pour vérifier – la traduction de « Brone » est peut-être moins parfaite sur le plan

strictement du langage mais elle est plus créatrice, plus inventive et avec un rythme plus fort, plus collé à Gombrowicz pour la bonne raison qu'il l'a faite lui-même. Par contre, celle de Sidre est parfaitement fidèle au texte original polonais mais avec quelquefois moins de trouvaille. Je pense aux mots inventés par Witold et qui sont passés dans le langage critique comme « cousu d'enfant » [Ned. vert. 'gevoerd met kind'], traduit par Sidre par « doublé d'enfant » [Ned. vert. 'bekleed met kind »]. Au début, Witold a ramassé son texte et l'a raccourci. Sidre, bien sûr, a suivi tous les détails du texte polonais. Voilà ce que je peux vous dire. Je ne crois pas qu'il soit nécessaire de refaire la traduction puisque c'est Gombrowicz lui-même qui avait voulu ces modifications. Mais je considère toujours que plusieurs traductions – à condition qu'elles soient bonnes, bien sûr ! – sont un enrichissement pour un auteur.'

Het sprak dus vanzelf dat ook de vertaling van 'Brone' geregeld in de overwegingen werd betrokken.

Aan mijn rechterhand lag de al bestaande Nederlandse vertaling (Moussault 1962), daar weer boven de Poolse tekst, zoals uitgegeven in het Verzameld Werk bij het Instytut Literacki, Parijs 1969 (de eerste druk verscheen in 1937 bij Rój in Warschau). Verwaarloosbaar was de eveneens voorhanden Engelse vertaling uit 1961 door Eric Mosbacher. Na enkele pagina's bleek dat dit, zonder vermelding, een vertaling was naar de Franse 'Brone'. Pas bij de Engelse *Cosmos* uit 1967 kwam de aap uit de mouw: 'This version by Eric Mosbacher made from the French translation by Georges Sédir and the German translation (*Indizien*) by Walter Tiel. Waarmee Nederland en Engeland dus quitte staan.

Voorbeelden in *Ferdydurke*

Laat ik nu een aantal voorbeelden geven waaruit blijkt dat het aan elkaar toetsen van verschillende vertalingen een vertaler ervoor kan behoeden al te grote betekenis-blunders te maken.

Op p. 23 van de Duitse tekst van *Ferdydurke* lezen we: 'Ein Traum? Eine Erscheinung?' Maar in beide Franse vertalingen staat: 'Rêve? Réalité?' En ook in de eerdere Nederlandse: 'Een droom? Werkelijkheid?' Hoe komt Tiel ertoe hier met 'Erscheinung' te vertalen? En niet alleen hier, maar ook op p. 56, 57, 60 en 65. Het Pools geeft de verklaring. Daar lezen we op p. 22:

‘Sen?! Jawa?’ Sen = slaap, droom; en jawa = wakende toestand. Maar *zjawa* = spook, droombeeld, en Tiel heeft dus *jawa* en *zjawa* stelselmatig met elkaar verward. De oorzaak hiervan lag waarschijnlijk enkele pagina’s eerder in de passage: ‘Zatem nie człowiek, tylko zjawa. Zjawa?’, door Tiel juist vertaald met: ‘Also war es kein Mensch, nur eine Erscheinung. Eine Erscheinung?’

Zelfs op de laatste pagina van het boek volhardt Tiel nog in de boosheid en vertaalt hij ‘sen napadł jawę’ met ‘der Schlaf befiel die Erscheinung’. Pas hier zou ik het een onintelligente vertaling willen noemen, want wat moet men zich daarbij voorstellen. Het Nederlands maakt het zich wel erg gemakkelijk: ‘de slaap overrompelde mij’, Brone vertaalt correct met ‘le sommeil submergea la veille’, en Sédir heeft: ‘le rêve attaque le réel’, wat goed verdedigbaar is, want ook vóór in het boek heeft hij consequent met ‘rêve’ vertaald. Ikzelf geef hier toch de voorkeur aan “Brone”: ‘de slaap won het van het waken’.

Bij de introductie van de voor dit boek essentiële term *pupa* (kontje) begint Tiel met in hoofdstuk I viermaal *pupa* door ‘Bammel’ te vertalen: angst. Het Nederlands uit 1962 volgt hier braaf het Duits en geeft telkens ‘angst’, maar Brone en Sédir geven consequent ‘cucul’. Wat Tiel hier doet is voor mij volledig onbegrijpelijk, temeer omdat hij na dit hoofdstuk *pupa* steeds met ‘Pups’ vertaalt, ook hier nagevolgd door de Moussault-vertaling.

Op p. 187 bij Tiel: ‘ihre geheimen Höhere-Töchter-Reize!’ Sédir heeft echter ‘ses *médiocres* charmes de lycéenne’. Tiel verwarde hier tajny = geheim met tani = goedkoop. Het Nederlands volgde ook hier het Duits in de fout.

Tiel p. 215: ‘Und dennoch muss ich, muss und kann nicht’ moet zijn ‘kann nicht *nicht*’. Sédir heeft: ‘Et pourtant je dois le faire, je ne peux pas ne pas le faire’ en ook het Nederlands is hier correct: ‘En toch moet ik, moet ik en kan ik niet niet moeten.’ (Alle tot nog toe genoemde fouten zijn gecorrigeerd in de door Rolf Fieguth herziene Duitse vertaling, Carl Hanser Verlag 1983.)

Voorbeelden in het *Dagboek*

Van dit soort fouten/vergissingen zijn er in praktisch elke vertaling, en ook in deze, nog heel wat meer te vinden. Ze komen alleen bij vergelijking met de grondtekst of met andere vertalingen boven water en zijn zelden storend voor de lezer. Maar Tiel neemt soms ook genoeg met wat ik niet anders

dan absurditeiten kan noemen. De meest saillante voorbeelden hiervan ontleen ik aan het *Dagboek*. In *Das Tagebuch I* (1961) lezen we bij Tiel op p. 240: ‘Welch eine Illusion! Ich unterschätzte die träumerische Bewegungslosigkeit Amerikas. Seine Sprünge, die alles auflösen.’ Zijn sprongen die alles oplossen? (u ziet hoe makkelijk vertalen uit het Duits is). Al te gek. Het Frans van Allan Kosko heeft dan ook ‘la puissance de ses sucs qui dissolvent tout.’ En inderdaad : ‘jej soków, które rozpuszczają wszystko.’ Tiel heeft sok = sap verward met skok = sprong. Zoiets gebeurt iedere vertaler (ik vertaalde onlangs ‘bottes’ met botten i.p.v. laarzen), maar vreemd is dat Tiel genoeg neemt met het resultaat. Voor hem kán zoiets kennelijk. (Gecorrigeerd in de geheel nieuwe vertaling van *Tagebuch 1953-1969* door Olaf Kühl, Carl Hanser Verlag 1988.)

Op p. 171: ‘... aber man muss alles *tun*, man muss den Zustand des Bedrohtseins schaffen...’ Het Frans geeft echter: ‘mais il faut tout *casser*, il faut créer un état d’alerte...’ Opnieuw haalt Tiel twee woorden door elkaar, nl. robić = doen/maken, en rozbić = stukslaan, verbrijzelen.

Op p. 146 staat de volgende passage: ‘Übermäßige Ehrerbietung für wissenschaftliche Wahrheit hat uns die eigene Wahrheit überschattet – in allzu heissem Drang, die Wahrheit zu verstehen, haben wir vergessen, dass wir (Künstler) nicht dazu sind, die Wahrheit zu verstehen, sondern nur dazu, sie auszudrücken – dass wir, die Kunst, die Wahrheit sind.’

Het vijfmaal ‘Wahrheit’ in deze zin levert een complete zinloosheid op. Het Frans heeft dan ook: ‘Un respect exagéré porté à la vérité scientifique a fini par nous occulter notre propre vérité: désirant avec trop de ferveur comprendre la *réalité*, nous avons oublié que notre tâche n’est point de la comprendre, mais bien de l’exprimer, oublié que l’ Art – c’est à dire nous-mêmes – est la *réalité*.’ Door het onderscheid ‘vérité’ – ‘réalité’ valt alles op zijn plaats. Het Pools heeft dan ook ‘prawda’ resp. ‘rzeczywistość’. Opnieuw een raadsel hoe Tiel deze fout heeft kunnen maken.

Ten slotte een wel heel bizar voorbeeld op p. 187: ‘Und daher muss die *Demut* zur Dominante unserer Entwicklung werden. Wir werden uns auf lange Jahren hinaus der Demut ergeben müssen...’ Dat klinkt ongelooflijk. Gombrowicz en *Demut* (cursief ook in de tekst). Wat geeft het Frans? ‘Ainsi, c’est l’esprit de contradiction, le *contrecoeur* qui devra dominer notre évolution. A cet esprit, nous devons nous soumettre durant de longues années...’

Zeker, het Frans omschrijft hier, geeft zelfs twee termen, maar wat er staat heeft ‘zin’. Hier moet Tiel het Poolse ‘przekora’ = eigenzinnigheid,

verward hebben met ‘pokora’ = deemoed, wat zo ongeveer het tegenovergestelde is. Tevens wordt hiermee ‘die demütige Hand von Leuten wie Gogol’ op p. 173, ook al flink bevreemdend, verklaarbaar. Hier verwacht Tiel de adjectieven ‘przekorny’ = eigenzinnig, en ‘pokorny’ = deemoedig. Op zulke momenten ga je aan Tiel twijfelen, niet alleen omdat hij meer fouten maakt dan je had verwacht, maar omdat zijn gezond verstand hem niet waarschuwt tegen absurditeiten.

Toch doet deze opsomming, zoals bijna elke vertaalkritiek, Tiel groot onrecht. Deze paar bokken heb ik gescheiden van een onafzienbare kudde schapen. Tiel heeft, nogmaals, het complete oeuvre van Gombrowicz vertaald op een overwegend bewonderenswaardige manier. Ik heb hem hier in zekere zin misbruikt om aan te tonen dat vergelijking van zijn vertalingen met die van zijn Franse collega’s het mij mogelijk maakt grove blunders in het Nederlands tot een minimum te beperken en zo tot een hoge mate van betrouwbaarheid te komen.

Terug naar *Ferdydurke*

De al bestaande Nederlandse vertaling van *Ferdydurke* kwam al ter sprake. Een sterk boek breekt door elke vertaling heen – zeker voor de meerderheid van de lezers. Bijna alle Gombrowicz-lezers in Nederland (tot 1980) hebben toegang gekregen tot dit werk via de toen al bestaande vertaling. Toch was het vanuit literair oogpunt beslist nodig een nieuwe vertaling van het boek te maken. Niet alleen om stilistische redenen – hoewel dat al reden genoeg was – maar ook om de vele betekenisafwijkingen, die iedere lezer voor zichzelf kan napluizen. Ik wil alleen ingaan op enkele termen die het hele boek door blijven terugkomen en waarvan ik meen dat de vertaling onjuist was. Ik wil er graag bij zeggen dat ik menige goede vondst heb aangetroffen en niet gearzeld heb die van mijn voorgangers over te nemen.

De vreemde term ‘hogere dochter’, die vanaf p. 99 talloze malen terugkeert, stamt regelrecht uit het Duits. Daar heeft Tiel op p. 117 eerst voor ‘Oberschülerin’ gekozen, om vervolgens consequent ‘höhere Tochter’ te gebruiken. In het Duits zijn dit echter equivalenten, daar is de term ‘höhere Tochter’ een bestaand begrip en staat ‘Höhere Töchterschule’ voor ‘Oberschule für Mädchen, Lyzeum’ (Wahrig, Deutsches Wörterbuch). Maar eigenlijk doet dit er niet toe, want het Pools geeft consequent één term, namelijk ‘pensjonarka’, wat net als in beide Franse vertalingen met ‘lyceïste’

moet worden vertaald (ook niet 'kostschoolmeisje', want die gaan uit school niet naar huis). Ik geef toe dat de term 'hogere dochter' in de eerdere Nederlandse tekst een grappig eigen leven is gaan leiden, maar in wezen is het een fors germanisme, en het Pools geeft er geen enkele aanleiding toe.

Waar in het Duits 'Wade' staat (kuit), geeft het Nederlands steevast 'dij'. Het Pools heeft telkens 'lydka' = kuit. Ook Sédír geeft consequent 'mollet'. De reden van de Nederlandse afwijking moet hier liggen bij Brone, die ook op andere punten aanwijsbaar is gevolgd en hier met 'cuisse' vertaalt. We hebben gezien dat Brone = Gombrowicz, dus... Toch heb ik me maar heel correct aan 'kuit'gehouden; dat voorkwam tevens problemen bij passages als deze: 'En plotseling klonk het doffe, hopeloze gesnik van het meisje onder de deken. O, meesteres! Ze snikte met naakte dijen, die onder de deken uitstaken en tijdens het snikken meer en meer tevoorschijn kwamen...' Wat er dan tevoorschijn komt kan nu eenmaal niet bij Gombrowicz. Zelfs Brone heeft hier 'mollets' in plaats van 'cuisses'!

Ten slotte had ik in de Moussault-vertaling van 1962 grote moeite met een aantal eigennamen. De meeste waren onvertaalbaar en bleven dan ook in het Pools staan. Maar voor Józio krijgen we Josje, en voor Zosia Fietje. Dat leidt tot pijnlijke stijlbreuken als: 'Bij God, Jos, neen, niet zonder Walek!' Terwijl Zutka Zutka bleef, werd Franciszek Frans, kennelijk omdat wij voor de eerste naam niet en voor de tweede wel over een Nederlands equivalent beschikken. Consequenter, fraaier én gunstiger voor dat kleine tikje couleur locale leek het mij de eigennamen in het Pools te handhaven.

Futiliteiten? Alleen voor wie vrede kan hebben met een ongerijmdheid als deze: 'Zal ooit het genie geboren worden, dat de realistische futiliteiten van het leven onder ogen kan zien zonder in een onbeholpen gegiechel uit te barsten? Wiens grootheid zal uiteindelijk het nietige verbannen?' (oude vertaling p. 70) Terwijl de laatste zin, logischerwijs, moet luiden: 'Wiens grootheid zal uiteindelijk het nietige *recht doen?*'

Laten we het daarop houden.

Bron: *Gombrowicziana*, RevisorBoeken 1981

Aanvulling bij het verschijnen van de herdruk van het *Dagboek* (2007)

Bij het opnieuw doornemen van de vertaling voor de *Dagboek*-editie bij Atlas in 2007 deed ik twee curieuze ontdekkingen.

Helemaal aan het eind van het jaar 1958 lees ik: ‘... waarschijnlijk tot het eind van zijn leven zal hem (= W.G. zelf) de groeiende overtuiging bijblijven dat de deugd klauwen heeft en tot moorden in staat is, dat de morele en geestelijke wereld onderworpen is aan de algemene wet van de wreedheid. Ondanks al zijn inspanningen wordt de afstand tussen geest en lichaam steeds groter, ze doordringen elkaar, verbinden zich met elkaar, deze werelden...’

Aandachtige lezing van deze passage deed de wenkbrauwen fronsen: ‘groter’? de afstand tussen geest en lichaam steeds groter, en toch elkaar doordringen? Hier was een grote fout gemaakt, er staat wel degelijk ‘verringert sich’, resp. ‘ne cesse de diminuer’. In de nieuwe uitgave staat nu dus dat die afstand steeds ‘kleiner’ wordt.

Vooraf curieus is de ontdekking die ik pas later, *in* de herdruk deed. Op p. 278 lees ik: ‘Hoe is het te verklaren dat het onrecht dat een enkeling als Dreyfus of een andere gelukkige wordt aangedaan, een gewetenszaak wordt, terwijl...’ Dreyfus of een andere ‘gelukkige’?? Wat jammer dat ik daar wel overheen gelezen had – moest natuurlijk ‘ongelukkige’ zijn. Ik kijk in het Duits van Walter Tiel, hé: ‘Glücklichen’; en ook in het Frans: ‘bienheureux’; dan ook in het Pools: ‘szczęśliwca’. Hoe vreemd, dus toch ‘gelukkige’. Maar wat zal Olaf Kühl in de nieuwe Duitse vertaling hebben gedaan. En jawel, hij vertaalt met ‘Pechvogel’! Er ging dus een briefje naar hem toe, waarop hij het volgende antwoordt:

‘Ich habe mal in dem Original der Pariser Ausgabe von 1982 nachgesehen. An der von Dir genannten Stelle (S. 188) habe ich am 11. Februar 1986 gearbeitet (s. meine Randbemerkung mit Bleistift). Und jetzt etwas Interessantes: Auf dieser Seite habe ich am Rand das Wort ‘szczęśliwca’ durch ‘nie-’ ergänzt. Mir war also der logische Widersinn dieser Formulierung bewusst. Ich hätte aber niemals eigenmächtig Gombrowicz geändert. Also muss ich Gründe dafür gehabt haben. 1987 habe ich bei Rita Gombrowicz in Paris den Nachlass gesichtet. Einige Trouvailles sowie mehrere Teile aus dem Tagebuch in der Zeitschrift *Kultura*, die in der Buchausgabe fehlten,

habe ich in meine Übersetzung integriert. Ich nehme nun stark an, dass ich irgendwo im Nachlass auch die Korrektur ‘nieszczęśliwca’ gefunden habe.’

Hierop antwoordde ik Olaf Kühl weer:

‘Olaf, ich war froh, bei Dir die Übersetzung ‘Pechvogel’ = un-glücklicher an zu treffen, gerade weil sie ‘logisch sinnig’ war. Wir übersetzen doch einen Autor, der keinen Unsinn schreibt. Und wir wissen doch, dass auch ihm ein Fehler, ein ungewollter Irrtum unterlaufen kann. Darum fühle ich mich in solchen seltenen Fällen frei, zu korrigieren. Ich habe es als sklavisch erfahren, das alle anderen Übersetzer (und ungewollt auch ich, bis jetzt) Dreyfus als ein ‘glücklicher’ vermittelt haben; auch Lillian Vallee übersetzt im amerikanischen *Diary Volume Two* mit ‘Dreyfus or some other lucky fellow’. Bist Du also einverstanden, dass Du hier den Lorbeer verdienst?’

Antwort:

‘Natürlich bin ich einverstanden. Und man kann Gombrowicz’s ‘Glücklicher’ immer auch als Ironie verstehen. Es gibt so viele Möglichkeiten.’

Een mooi slot: vertalen is het vak van de vele mogelijkheden.